CZEGLÉDY KÁROLY

ČOΓAY-QUZÏ, QARA-QUM, KÖK-ÖNG

Ton Yuquq feliratának bevezető részében, ahol a kínai határra internált türkök lázadásáról és a második keleti türk birodalom megszervezéséről van szó (T 7), említés történik két földrajzi fogalomról, *Čoγay-quzï*-ról és *Qara-qum*-ról is. A felirat szerint *Čoγay-quzï* és *Qara-qum* volt az a hely, ahol a lázadó türk törzsek a kínai terület elhagyása után gyülekeztek, s ahol Qutluγ, a lázadás vezére újjászervezte a türk törzsszövetséget és felvette az *Elteriš-qaγan* uralkodói nevet. A türkök csak *Čoγay-quzï* és *Qara-qum* birtokában gondolhattak arra, hogy birtokba vegyék az Ötükän erdős hegységet is, a föld és víz géniuszaitól megszentelt régi türk hazát, a Góbi-sivatagtól északra a Khangay-hegység vidékén, ahol a türk Földanya kultuszának helye volt.[1] Ötükän visszafoglalásának időpontját Ton Yuquq, az új kagán tanácsadója határozta meg. Ton Yuquq a Kök-Öng folyó vidékén át vezette a türköket északra (T 15: „*Kök Öngüg yoγuru Ötükän yïšγaru udïztïm :* Indem wir den Kök Öη[üg?] hinaufwateten, führte ich sie zum Ötükän-Bergwalde").

Mindebből teljesen világos, hogy *Čoγay-quzï* és *Qara-qum* valahol a kínai limes, tehát a Huang-ho nagy kanyarja, valamint a Khangay-hegység között volt, a Góbi-sivatag déli vagy északi peremén, pontos földrajzi helyzetüket azonban mind ez ideig nem sikerült meghatározni. Csak annyi világos a felirat fogalmazásából, hogy ez a két név azonos területen levő két helyet jelöl (T 7: „*Čoγay-quzïn Qara-qumïγ olurur ärtimiz :* Wir besassen [im Sinne von residieren und beherrschen] den Platz Schwarzsand der Nordseite des Čoγay-Gebirges"; *Čoγay-quzïn :* instrum.!).[2] Nem sikerült teljes határozottsággal eldönteni azt sem, hogy a *Kök-Öng* folyónév helyes olvasata *Kök-Öng* vagy *Kök-Öngüg*-e,[3] s hogy a *Kök Öng* név a Khangay-hegység déli részére vonat-

[1] B. J. Vladimircov: Доклады Академии Наук 1929: 133—6; vö. P. Pelliot: T'oung Pao XXVIII (1931), 229—30; uő: T'oung Pao XXVI (1929), 212—9; Pelliot szerint az *Ütükän* olvasat is lehetséges. — Az ötükäni kultusz samanisztikus jelentőségéről vö. A. v. Gabain, Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken: Der Islam XXIX (1949), 35—7, 48, 61—2; E. Lot-Falck: Revue de l'histoire des religions CXLIX (1956), 168—9, 172—5; J.-P. Roux: *ibid.*, 73—4; A. Mostaert, Oriente Poliano (Roma, 1957), 95—101.

[2] A. v. Gabain fordítása: Steppe und Stadt, 34.

[3] V. Thomsen, Turcica (MSFOu XXXVII, Helsingfors, 1916), 81: *Kök Üngüg ;* uő: ZMDG LXXVIII (1924), 126: Kök Öng(üg?); 172: *Kök Öng ;* A. v. Gabain, Alt-

kozik-e, s az ott eredő folyók (Baydariq, Narin-gol, Khara-Khodžir, Šara-gol, Argin-gol, Ongin-gol) közül valamelyiket jelöli-e. Ennek ellenére általánosan elfogadott véleménynek számít ma is, hogy *Čoγay-quzï* és *Qara-qum* a Góbi-sivatagtól északra, a Khangay-hegység déli peremén voltak, s hogy a *Kök-Öng* folyónév a mai Tuin-gol vagy Khara-Khodžir neve.[4] Ezek a magyarázatok látszólag teljes összhangban vannak azzal, hogy a türk sereg délről vonult Ötükän elfoglalására, s azzal is, hogy az *Ötükän* név forrásaink egy része szerint a Khangay-hegységnek az Orkhon folyótól nyugatra levő részeit, más adatok szerint pedig — úgy látszik — az egész Khangay-hegységet jelölte.[5]

A *Čoγay-quzï* név helyett Kül Tegin feliratában (I S 6), ugyanabban az összefüggésben, tehát mint egy délen fekvő hely nevét, a *Čoγay-yïš*-t találjuk. A *yïš* szó jelentését modern északi török adatok alapján már RADLOFF és THOMSEN is 'montagne boisée'-ben állapította meg.[6] A. VON GABAIN újabban a *yïš* szóban a *yazï* 'síkság' szó ellentétét látja és a 'Gebirgsweide' fordítást javasolja (I S 6—7: „*Biriyä Čoγay-yïš tügültin yazï qonayïn :* Ich will mich im Süden ansiedeln, jedoch nicht im Čoγay-Bergwalde, sondern in der Ebene").[7]

A *Qara-qum* név előfordul még a Šine-usu-i uygur feliratokban (N 8), ahol — sajnos töredékes összefüggésben — arról van szó, hogy egy ellenséges sereg

türkische Grammatik (Leipzig, 1950), 315: *kök öη ;* S. E. MALOV, Памятники древнетюркской письменности (Moszkva—Leningrad, 1951), 395: *Kök Öη ;* az *Öngüg* formában általában egy *Öng* nom. acc.-át látják tekintettel arra, hogy a *yoγur*-ige mindig acc.-al van konstruálva (W. BANG: Mitteilungen der Vorderasiatischen Geselschaft XXII [1917], 285).

[4] W. RADLOFF, Die alttürkischen Inschriften aus der Mongolei. Zweite Folge (St. Pétersbourg, 1899), 36—7, 44. RADLOFF szerint a *Kök Öng* név a mai Khara Kodžir folyót jelölte; F. HIRTH, Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk: ibid., 32—3, szerint a *Kök Öng* a mai Tuin-gol türk neve; RADLOFF és HIRTH magyarázatához csatlakoztak később THOMSEN: ZMDG LXVIII, 126; A. v. GABAIN, Alttürk. Gramm. 308; MALOV, op. cit., 395. — R. GROUSSET (L'empire des steppes [Paris 1939], 156) és nyomában R. GIRAUD (L'empire des turcs célestes [Paris 1960], 169—74, vö. a térképmellékletet) a Qara-qum-ban az Ongin-gol középső folyásától nyugatra levő homoksivatag nevének tartják. GIRAUD szerint a *Čoγay-quzï* név jelentése 'l'endroit ombragé des Saponaires', s ez a név egy olyan területre vonatkozott, amely az *Ongin-gol* forrásvidékén volt. A *Kök-Öng* név GIRAUD szerint az *Ongin-gol* neve, helyes olvasata pedig szerinte (L'inscription de Baïn Tsokto [Paris, 1961], 84, 145) acc.-ban nem *Öngüg*, hanem *Öngig*.

[5] Különböző forrásaink adataiból kitűnik, hogy az *Ötükän* név elsősorban a Khangay-hegység keleti nyúlványait jelölte, az Orkhon folyó szomszédságában. Tekintettel azonban arra, hogy a nyugati türkök és a *Sie Yen-t'o* nép keleti határa szintén az Ötükänben volt (E. CHAVANNES, Documents 14, 94—5, 98, 2. j.; vö. uő: T'oung Pao 1913: 760), fel kell tennünk, hogy az *Ötükän* nevet az egész Khangay-hegységre vonatkoztatva is használták (J. MARQUART, Über das Volkstum der Komanen [Berlin, 1914] 63—4). Földrajzilag nehezen értékesíthető a mohamedán szerzők közül Marwazī adata (ed. MINORSKY, 7, 7. sor; vö. 74) és Kāšγarīé (ed. Konstantinápoly I, 123, 7: „*Ötükän : ismu mauḍi'in bifiyāfī tatār qurba uiγur :* Ötükän egy helynek a neve a tatárok steppéin az uygurok közelében", vö. W. BARTHOLD, 12 Vorlesungen [Berlin, 1935], 97). Rašīduddīn az uygur származásmondában említi az *Ötükän* nevet. Először E. BRETSCHNEIDER mutatott rá arra — már a türk feliratok felfedezése előtt —, hogy ez a név Rašīdudīnnél emlékeztet a kínai források *Wu-tö-kien* nevére (Mediaeval Researches I [London, 1888], 240).

[6] THOMSEN, Inscriptions de l'Orkhon (Helsingfors, 1896), 136. j.

[7] THOMSEN fordítása (ZDMG LXXVIII, 141); ennek a mondatnak az interpretációját illetőleg, valamint a *yïš* szóra vonatkozólag vö. alább, 921 és 292, 66. j.).

„A Qara-qum-on átkelve" (*„Qara-qum ašmïš . . .")* menekült el a kagán elől.[8]

A *Kök-Öng* folyónév szintén előfordul még a feliratokban más helyen is, az összefüggés azonban itt is töredékes. Csak annyi világos, hogy itt nem egy dél—északi, hanem észak—déli vonulásról van szó, s említés történik egy hét napi járóföldre kiterjedő, víz nélküli sivatagról is (II SE: *„[—Kök-] Öngüg yoγuru sü yorïp tünli künli yeti ödüškä subsïz käčdim :* J'avançai avec l'armée en nous frayant le chemin par [littéralement: en piétinant] le [Kök-]Üngüg et traversai, en sept jours et nuits, le désert aride").[9]

Feltűnő, hogy a feliratok mindkét helyén a *Kök-Öng* folyóval kapcsolatban a *yoγuru* kifejezés szerepel. A *yoγur-* szót, amelynek jelentése 'gyúrni' a különböző török nyelvekben, THOMSEN első fordításában „frayer le chemin (piétiner)"-el, a másodikban „hinaufwaten"-nel adta vissza.[10] Első fordítása azon az elképzelésen alapul, hogy a türköknek vonulásuk közben valahol át kellett kelniök a Kök-Öngön, s az átkelés természeti okokból nehézségekbe ütközött.[11] Ez indokolná a *yoγur*-szónak a használatát az átkeléssel kapcsolatban. E magyarázatnak azonban nem kis nehézsége az, hogy a Khangay-hegység déli lejtőjének folyói felső folyásuk vidékén nem nagyobbak hegyi patakoknál, de alsó folyásuk táján sem jelentenek komoly akadályt az átkelés számára. A „hinaufwaten" fordítás azonban, tehát annak a feltevése, hogy a türkök e kisebb folyók valamelyikében gázolva jutottak északra, szintén nehezen indokolható.

A türk feliratok adataihoz fűződő bizonytalanságokat nem sikerült eloszlatni a párhuzamos kínai tudósítások segítségével sem, bár azok szintén részletesen beszámolnak Qutluγ lázadásáról és szintén azt mondják, hogy a türkök Qutluγ és Ton Yuquq lázadása után először *Hei-ša : Fekete-homok* vidékére, pontosabban *Hei-ša-č'eng: Fekete-homok városá*-ba mentek. F. HIRTH, aki először hivatkozott ezekre a kínai adatokra, meggyőzően mutatott rá arra,[12] hogy a türk feliratokban említett *Qara-qum : Fekete-homok* és a kínaiaknál említett *Hei-ša : Fekete-homok* azonos területet jelölnek. Igen fontos volt HIRTHnek az a megállapítása is, hogy *Fekete-homok* helyzetét Ta-t'ung-fu város helyi krónikájának egyik helye alapján pontosabban is meg lehet határozni: *Fekete-homok* a mai Ta-t'ung-fu városától északnyugatra, a Huang-ho nagy kanyarjának északi szomszédságában, a Yin-šan-hegység északi lejtőjénél volt.[13]

[8] G. J. RAMSTEDT, Zwei uigurische Runeninschriften (JSFOu XXX/3. Helsinki, 1913), 14.

[9] THOMSEN fordítása: Turcica, 80.

[10] ZDMG LXXVIII, 164.

[11] Turcica, 81—2.

[12] Nachworte, 22.

[13] Ibid., 31. A Yin-šan-hegység földrajzi leírását illetőleg cf. V. A. OBRUČEV, Восточная Монголия (Moskva—Leningrad), 286, 290—1.

Kevésbé szerencsések voltak ezzel szemben azok a további fejtegetések, amelyeket HIRTH ezekre a felismeréseire alapozott. Így a kínai források szerint a Fekete-homok városának vidékén volt egy *Tsung-ts'ai* nevű hegy is. HIRTH, bár maga is látta, hogy a *Tsung-ts'ai* ~ *Čoγay* egyeztetésnek fonetikai nehézségei vannak, mégis úgy gondolta, hogy a kínai *Tsung-ts'ai* voltaképpen a türk *Čoγay* megfelelője. *Qara-qum* lokalizációjával kapcsolatban HIRTH szintén sajátságos álláspontot foglalt el. Miután ugyanis utalt a Ta-t'ung-fu-i helyi krónika adatára, amely lehetővé teszi *Fekete-homok* helyzetének pontos meghatározását, annak a véleményének ad kifejezést, hogy *Fekete-homok városa* s vele együtt *Tsung-ts'ai* ~ *Čoγay-quzï* mégsem a Góbi-sivatag déli szélén, a Yin-šan-hegység északi lejtőjénél, hanem a Góbi-sivatagtól északra a Khangay-hegység déli nyúlványainál feküdt.[14] Vagyis HIRTH szerint a *Fekete-homok* nemcsak a Yin-šan északi lejtőjénél levő homokos steppe neve, hanem valójában az egész Góbi-sivatagot jelöli, amelynek déli széle a Yin-šan északi lejtőjénél van ugyan, északi széle azonban 1000 km-re onnét északnyugati távolságban, a Khangay-hegység lábainál. Bár HIRTH nem hozott fel bizonyítékokat arra, hogy a *Fekete-homok* név más forrásokban is az egész Góbi-sivatagot (egyébként *Ša-mo)* jelölte volna, állásfoglalásával mégis az egész további kutatást befolyásolta, s fejtegetéseinek főszerepe van abban, hogy ma is általános nézet szerint Qutluγ és Ton Yuquq lázadása után a türkök a Góbi-sivatagon keresztül egyenesen a Khangay-hegység déli szomszédságába vonultak.

Az említett földrajzi problémák és egyben az egész türk történelem szempontjából fontos volna tehát a *Čoγay-quzï* név azonosítása. Ha ugyanis sikerülne *Čoγay-quzï* pontos lokalizálása, akkor, tekintettel arra, hogy *Čoγay-quzï* és *Qara-qum* a türk feliratok tanúsága szerint ugyanazon a területen voltak, eldőlne egyben az a kérdés is, hogy *Qara-qum* a Góbi-sivatagnak melyik részét jelölte.

Fekete-homok az előbb idézett helyi forrás szerint a Yin-šan-hegység északi lejtőjénél volt. A legtermészetesebb megoldás tehát az volna, ha a *Čoγay-quzï* nevet is ennek a területnek földrajzi nomenklatúrájából sikerülne kimutatni. S ez valóban lehetségesnek is látszik. Van ugyanis egy döntőnek látszó érv a mellett, hogy a *Čoγay-quzï* név nemcsak a Yin-šan környékére, hanem egyenesen magára a *Yin-šan*-ra vonatkozik. Ez pedig az, hogy a *Čoγay* név jelentése pontosan ugyanaz, mint a *Yin*-é. A *yin* szó köznévi jelentése ugyani- 'árnyék, észak' *(Yin-šan :* Árnyék-hegység), s ugyancsak 'árnyék' a jelentése a török *čoγay* szónak is.

A *Čoγay* névnek ezt a magyarázatát már THOMSEN megalapozta akkor, amikor ezzel a névvel kapcsolatban az Inscriptionsban a čag. *čoγa* 'árnyék'

[14] Nachworte, pp. 31—3; vö. O. FRANKE, Geschichte des Chinesischen Reiches III (Berlin—Leipzig, 1937), 383.

szóra utalt.[15] Igaz, hogy THOMSEN magyarázata ebben a formájában, tekintettel arra, hogy a *čoγa* szó és a *Čoγay* név közötti megegyezés nem tökéletes, nem bizonyult teljesen meggyőzőnek.[16] Az *-ay, -ey* képzővel képzett szavakról írt értekezésében azonban J. DENY újra foglalkozott a *čoγa* szóval is, és utalt arra, hogy ennek a szónak az ó-oszmánliban a *čoγay* alakja is ismeretes (MENINSKI II[1], p. 1679: *čoγay* 'umbra').[17] Ez az adat felhatalmaz bennünket arra, hogy a *Čoγay* névnek is 'árnyék' jelentést tulajdonítsunk, ami a kínai *yin* köznévi jelentésének pontosan megfelel.

A *Čoγay-quzï* névben szereplő *quz* szó magyarázata az „Inscriptions" idején még szintén nehézségekbe ütközött. Kāšǧarī szótárának közzététele óta azonban tudjuk,[18] hogy ez a szó annyit jelent, mint *'maqnuwatu l-ǰibāl :* a hegyeknek az a része (vagy: azok a hegyek), amelyeket soha sem ér a nap'. A *Čoγay-quzï* névnek mindkét tagja köznévi eredetű tehát, s jelentése 'az Árnyék-hegység északi oldala'. Az *Árnyék-hegység* elnevezése kétségtelenül azzal függ össze, hogy ez a hegy a tulajdonképpeni Kínai Birodalom legészakabbi területén van. Az, hogy a türkök a kínai *Yin* nevet a maguk nyelvére lefordították szintén érthető, ha meggondoljuk, hogy a türkök évszázadokon át éltek a kínai limes közelében és ott jórészt nyelvükben is kínaivá váltak.

Az elmondottakból következik, hogy türk és a kínai adatok között mind nyelvi, mind pedig földrajzi szempontból teljes az egyezés. A *Fekete-homok*, a kínai adatok szerint, amint láttuk, a *Yin-šan* északi oldalánál volt. A türk feliratok pontosan ugyanezt mondják, amikor arról beszélnek, hogy a türkök Qutluγ Elteriš kagán és Ton Yuquq lázadása után „az *Árnyék (hegység) északi oldalá*-nál levő *Fekete-homokban*" *(Čoγay-quzïn Qara-qumïγ)* telepedtek meg.

A türköknek tehát nemcsak két hazájuk volt, mint azt általában fel szoktuk tenni: az egyik a Huang-ho nagy kanyarjának vidékén, a kínai hódoltság idején, a másik pedig Ötükän táján a kínaiaktól való függetlenség korában, hanem egy harmadik is, a Góbi-sivatag déli peremén, a Yin-šan északi lejtőin.

Forrásaink[19] a harmadik haza fővárosát két néven is említik. Az egyik:

[15] Inscriptions, 169, 73. j.

[16] PELLIOT: (T'oung Pao VIII [1914], 230, 3. j.) megmagyarázatlannak tekintette a *Čoγay* nevet, s később már THOMSEN sem hivatkozott az Inscriptions-ban adott magyarázatára (cf. ZDMG LXXVIII, 126, 172. Itt azonban már nem *Čoγay*-t, hanem *Čuγay*-t olvasott).

[17] Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves (Mélanges Émile Boisacq. Bruxelles, 1937), 301—2, 312; a *Čoγay-quzï* ~ *Yin-šan* és *Qara-qum* ~ *Hei-ša* egyeztetést először 1950-ben javasoltam: MNy. XLVII, 67.

[18] Ed. Konstantinápoly I, 273 ult.; A. v. GABAIN, Steppe und Stadt, 34.

[19] A türköknek a kínai határon való szerepléséről néhány éve rendelkezésünkre áll LIU MAU-TSAI kitűnő nagy műve is: „Die chinesischen Quellen zur Geschichte der Ost-Türken I, II" (Wiesbaden 1958 = Göttinger Asiatische Forschungen, Bd. 10), amelyben LIU MAU-TSAI összegyűjtötte, németre fordította és kommentárral látta el a Čou, Sui és T'ang dinasztiák évkönyveinek történeti és életrajzi fejezeteit, továbbá az enciklopédikus munkák, hivatalos okmányok és feliratok türk vonatkozású anyagát. Ezzel LIU MAU-TSAI CHAVANNES Documents-jéhez fogható forrásgyűjteményt adott a történeti kutatás számára.

a *Fekete-homok városa*, a másik pedig: a *Barbárok déli udvara*.[20] A *Fekete-homok városá*-t, amint a *Barbárok déli udvara* név már magában is mutatja, a türkök az ötükäni haza birtokbavétele után is hatalmukban tartották. Ez magyarázza meg azt, hogy a türkök 682, 683, 684, 685, 686 és 687-ben szinte megállás nélkül tudták támadni a kínai határokat,[21] s egy-egy vereség után azonnal újabb támadást tudtak intézni a kínai limes városai ellen. A türk feliratokból ez nem tűnik ki világosan, mert a feliratok epikus-heroikus stílusban mondják el a második türk birodalom megalapításának történetét, úgyhogy ezek a hosszú éveken át rendszeresen megismétlődő betörések itt csak néhány szóban vannak összefoglalva. E néhány rövid utalás alapján azután joggal alakulhatott ki az az általánosan elfogadott vélemény, hogy a türkök csak rövid időt töltöttek *Čoγay-quzï*-ban és *Qara-qum*-ban, s hogy a nagy betörések már az ötükäni hazából irányultak Kína ellen.[22] Pedig ezeket a betöréseket éppen az tette lehetővé, hogy a türköknek nem kellett minden alkalommal átkelni a hét napi járóföldre kiterjedő víz nélküli sivatagon, mert kezükben volt a *Fekete-homok városa*, amely megfelelő támpontul szolgált a kínai határvidék ellen intézett akciók számára.

A Déli-udvarban nemcsak Qutluγ Elteriš kagán, hanem utóda, Qap(a)γan kagán is sok időt töltött. Itt volt Qapγan akkor is, amikor 698-ban Wu Tsö-t'ien császárnő az egyik Wu-házból való herceget Qapγan udvarába küldte, hogy mellékfeleségül elhozza magának Qapγan kagán lányát. Ennek a követségküldésnek az egyik különös mozzanata az volt, hogy a herceg kíséretében levő egyik kínai tábornok, Yen Či-wei engedett a türkök rábeszélésének és előbb átállt a türkök oldalára, majd résztvett a türköknek a kínai limes ellen végrehajtott támadásában[23] is. Qapγan kagan hálából a legnagyobb türk méltóságot akarta adományozni Yen Či-wei-nek, ezért a *Dél kagán*-jának nevezte ki.[24] Amint maga ez a cím is mutatja, Yen Či-wei a Fekete-homok vidékének kagán-ja lett. A türk birodalom ötükäni központjában természetesen Qapγan magának tartotta fenn a főhatalmat.

Yen Či-wei kinevezése kétségtelenül kapcsolatban állt Qapγan kagán egy korábbi követelésével is, amelyet először 696-ban tett, s amely arra irányult, hogy a császárnő engedje hozzá csatlakozni azokat a türk törzseket, amelyeket a kínaiak korábban telepítettek le a Huang-ho kanyar vidékén, főleg az Ordoszi steppén. A 698. évi követség alkalmával Qapγan megismételte a Folyó-kanyar

[20] Hirth, Nachworte, 34; Liu Mau-tsai, op. cit. I, 211—2, 250 és 162, vö. még A. v. Gabain, Steppe und Stadt, 34.

[21] Liu Mau-tsai, op. cit. I, 158—62, 212—4, 249—51, 437—8.

[22] Újabban A. v. Gabain (Steppe und Stadt, 36—37) arra gondolt, hogy Ötükän nyári, Čoγay-quzï és Qara-qum pedig téli szállás jellegű települések voltak. Giraud szerint viszont Čoγay-quzï volt a türkök nyári szállása, Qara-qum pedig téli szállásuk (L'Empire des Turcs célestes, 169). A Čoγay-quzï-val Qara-qummal kapcsolatban fentebb mondottak azonban nem támasztják alá ezeket a feltevéseket.

[23] Liu Mau-tsai, op. cit., I, 252—4.

[24] Ibid., 162, 216; lázadó kínai tisztviselők kagáni kivenezésének korábbi példáit is ismerjük (vö. alább 288).

törzseinek elbocsátására vonatkozó kérését, egyben azonban területi követeléseket is támasztott: a Folyó-kanyar vidékén letelepült törzsek területeire is bejelentette igényét.[25] A Nagy faltól északra levő területek, az Ordoszi steppe és környéke a türkök Déli-udvarának hatalma alá kerültek volna és a kérdéses terület vegyes, kínai és barbár lakossága felett kínai eredetű kagán, Yen Či-wei gyakorolta volna az uralmat. Qapγan kagán területi követeléséből azonban semmi sem lett. A császárnő kivégeztette az áruló Yen Či-wei családját, majd mikor az utóbbi kevéssel később összekülönbözött a türkökkel és visszatért kínai területre, kivégeztette őt magát is.[26]

Igen tanulságosak azok a megjegyzések, amelyeket T'ai-tsung császár tett a három nomád hazát illetőleg 639-ben. A keleti türk birodalom 630-ban omlott össze azután a katasztrofális vereség után, amelyet a türkök a Yin-šan-on szenvedtek el. Vereségük után a türk törzsek a kínai limesen éltek kínai hódoltságban. Ekkor azonban, 639-ben, a császár, korábbi ígéretéhez híven ismét önállóságot akart adni a türköknek és kagánt akart kinevezni számukra. Ezért elrendelte, hogy a türkök a kínai limest hagyják el és a Hung-hotól északra, tehát a Yin-šan és a Fekete-homok vidékére költözzenek.[27] Az ötükäni haza azonban ebben az időpontban a Sie Yen-t'o törzs kezén volt, amely 630 után magába olvasztotta a maradék türk törzseket és most ellenségesen szemlélte a déli türk törzsek megmozdulását.[28] A türkök tehát félve a sie yen-t'o-k támadásától, nem mertek engedelmeskedni a császár felhívásának és nem akarták elhagyni a kínai területet. A császár ekkor üzenetet küldött a sie yen-t'o-knak, amelynek szövege fennmaradt számunkra.[29] Az üzenetben a császár visszatekint az elmúlt évtized történetére és elmondja, hogy a Sie Yen-t'o törzs korábban a kínaiak fennhatósága alá helyezkedett, mint a türkök, ezért felhatalmazást kapott arra, hogy megtelepedjen a türkök régi hazájában, Ötükänben. Azóta azonban már a türkök is megbűnhődtek a Birodalom ellen elkövetett vétkeikért, most tehát ők vannak soron, hogy önálló hazát kapjanak a kínai határokon túl, s hogy újra saját kagánjuknak engedelmeskedjenek. „A később jövőknek alacsonyabb besorolás" elve alapján azonban a türkök már nem kaphatják meg az ötükäni hazát, hanem meg kell elégedniök a Huang-hotól északra levő területekkel a sivatag déli szélén, tehát azzal a területtel, amely a Čoγay-hegységet és a Qara-qumot is magába zárta.

Nem kétes, hogy az az értékelés, amely a császár szavai mögött van, s amely a feliratok szemléletével is megegyezik, elsősorban gazdasági meggondolásokon alapul: Qara-qum és az Árnyék-hegység környéke gazdaságilag sokkal kevesebbet nyújtott a türkök részére, mint az ötükäni haza. Bár Qara-

[25] Ibid., 161, 215—6, 299; 602, 875. j.
[26] Ibid., 254, 299; 715, 1735. j. A türk kagánná vedlett kínai herceg sorsa erősen foglalkoztatta a kínaiak képzeletét. Halála után utcai dal keletkezett különös sorsáról.
[27] Ibid., 153, 203—4, 242.
[28] Hirth, Nachworte, 136.
[29] Liu Mau-tsai, op. cit. I, 152—3, 204—5.

qum sem volt szegény terület: Ton Yuquq felirata (T 8) szerint a türkök itt vadászatból tartották fenn magukat, mert Qara-qum gazdag volt nyúlban és más vadakban.[30] Hasonlóan írnak a Yin-šan, vagyis Čoγay hegységről már a Han-kori források is, amelyek elmondják, hogy ez a terület volt a hiung-nuk központja, s hogy ez a terület gazdag volt növényzetben és vadakban, elvesztése ezért igen érzékenyen érintette a barbárokat.[31] Van azonban olyan adatunk is, amely szerint Qara-qumban az éhínség sem volt ismeretlen.[32] A kínai határvidék közelsége pedig megkönnyítette ugyan a türkök számára portyázó hadjáratok megszervezését, másfelől azonban ez a terület a kínai ellentámadások számára is meglehetősen könnyen elérhető volt. Gazdasági és katonai szempontból tehát egyaránt érthető hogy a türk feliratok (Kül tegin I S 4) annyira hangsúlyozzák az ötükäni központ jelentőségét: Ötükän a türk birodalom központja és Ötükän az a hely, ahonnan a birodalmat össze lehet tartani. A kínaiakhoz közel menni nem szabad, a kapcsolatot velük karavánok révén kell fenntartani (I S 4, 8).

A türkök végül is 639-ben a császár barátjának, az A-šï-na családból származó Li Sï-monak a vezetése alatt a Huang-hotól északra vonultak és Li Sï-mo fel is vette a császártól neki ajándékozott kagáni címet.[33] A türk törzs-szövetség újjászervezése azonban mégsem sikerült, belső zavarok és a sie yen-t'o-k támadásai miatt;[34] Li Sï-mo, akit külseje miatt szogd származással gyanúsítottak, nem volt népszerű alattvalói között. 643-ban fellázadtak ellene és engedélyt kértek, hogy visszatelepülhessenek a Birodalom területére. Li Sï-mo ekkor maga is visszatért a császári udvarba és — életében másodszor — lemondott a kagáni méltóságról.[35]

Li Sï-mo kagánságáról Ton Yuquq[36] feliratának bevezető sorai is megemlékeznek: „*Bilgä Toñuquq bän özüm Tabγač iliŋä qïlïntïm. Türk budun Tabγačqa körür ärti. Türk budun qanïn bolmayïn. Tabγačda adïrïltï, qanlantï. Qanïn qodup, Tabγačqa yana ičikdi. Täŋri anča tämiš ärinč: qan bärtim, (qanïŋïn) qodup, ičikdiŋ. Ičikdük üčün täŋri ölütmiš ärinč. Türk budun ölti, alqïntï, yoq*

[30] A Yin-šan még a XVIII. században is erdős hegység volt szép tisztásokkal és sok jó legelővel (FRANKE, Gesch. des Chinesischen Reiches III, 211; hasonló leírásokat közölnek a Yin-šanról PEVCOV és a többi modern utazók is) OBRUČEV, op. cit. 290—1; vö. HIRTH, Nachworte, 31, 2. j. és E. H. PARKER: China Review XXIV, 35.

[31] J. J. M. DE GROOT, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit (Berlin—Leipzig 1921), 240.

[32] LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 211.

[33] HIRTH, Nachworte, 136; LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 153, 205—6, 242.

[34] E. G. PULLEYBLANK: T'oung Pao XLI (1952), 325; LIU MAU-TSAI, op. cit., 280, 355—7; HIRTH, Nachworte, 136.

[35] LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 154, 206, 243.

[36] A feliratok *Ton Yuquq* és *Toñuquq* írásmódja alapján GIRAUD (L'Inscription de Bain Tsokto, 65—6) egy *Tonï Yuquq* eredetire gondol, amelynek jelentése 'dont le vêtement est oint de graisse' volna a jelentése. A *Ton* azonban más példákból is ismert méltóság-név képző elem (*Ton Yabγu, Ton Tegin ;* vö. CZEGLÉDY: MNy XLIX [1954], 320). A *Yuquq* nevet pedig szintén ismerjük más példákból is (pl. *Yü-ku šad : *χ^w^ok-kuk ;* LIU MAU-TSAI, op. cit. II, 577).

boltï. Türk-Sir budun yärintä bod qalmadï : Én magam, Bilgä kagán, Kína országának nőttem fel. A türk nép Kínának volt alárendelve. A türk nép akkor kagán nélkül élt, de elszakadt Kínától és ismét olyan néppé lett, amelynek kagánja van. De elhagyta kagánját és újra meghódolt. Az Ég ezért így szólt: «Kánt adtam, úgy-e neked, de te elhagytad kánodat és újra meghódoltál». A meghódolásért elpusztította az Ég. A türk nép elhalt, elenyészett, megsemmisült. A türk-sir nép földjén nem maradt ország."[37]

Az egész idézett szövegrészlet megértése szempontjából fontos, hogy a türk-sir (ɔ: *szir)* nép országát Ton Yuquq felirata (T 11) később meglehetősen pontosan lokalizálja: A felirat szerint ugyanis amikor a toquz-oγuzok értesültek arról, hogy Elteriš kagán és Ton Yuquq az Árnyék-hegy és a Feketehomok vidékén újjászervezik a türk törzsszövetséget, a toquz-oγuz kagán attól félt, hogy az új türk uralkodó és tanácsadója a türk-sir-ek országába megy. Ezután a felirat szerint Elteriš kagán északra vonult az ötükäni hazába, és felirat végén ugyanő mint a türk-sir-ek országának uralkodója szerepel (T 59—62). Ezek az adatok világosan mutatják, hogy a „türk-sir-ek országa" az ötükäni türk hazával azonos, ahol forrásaink szerint 628 óta együtt élt a maradék türkök és a sirek népe.

A sie yen-t'ok 628-ban egyesültek Hie-li kagán törzseivel. A sie yen-t'o nép maga is két csoport, a *Sie* (ókínai *siet : *sir)* és a *Yen-t'o* törzsek egyesüléséből jött létre.[38] 628 után előbb a türk, azután pedig a sir törzsek játszották a vezető szerepet a türk—sir törzsszövetségben. A türk birodalom felbomlása után (630) igen sok türk család csatlakozott a sir-ekhez és maradt északon a sirekkel együtt.[39] Feltűnő, hogy a többi t'ie-lö (oγuz, uygur) törzset 744 után, amikor megalakult az uygur birodalom, különböző forrásaink (sáka, kínai, uygur) gyakran említik, a Sie Yen-t'o törzs nevét, amely valaha a t'ie-lö törzsszövetség vezető törzsét jelölte, eddig egy későbbi forrásból sem sikerült kimutatni. Úgy látszik, hogy a sir és a türk egyesülés a két nép teljes egybeolvadására vezetett. A sie yen-t'o-kat a VII. század során még kétszer[40] említik röviden a források, azután végleg eltűnik nevük a szemünk elől.[41]

Li Sï-mo-t első ízben egy emberöltővel előbb a türk törzsek tették meg kagánná. Mikor azonban Li Sï-mo értesült arról, hogy a császár ugyanakkor egy másik türk vezérnek, K'i-min-nek is kagáni címet adott, a császár iránti loyalitása kifejezéséül lemondott a kagáni címről. K'i-min 599-ben vonult a Birodalomba, amikor a kínai intrikák következtében ellenséges viszonyba

[37] Vö. MALOV fordítását, op. cit., 65 és G. CLAUSONét: JRAS 1957, 184—5.
[38] CHAVANNES, Documents, 95.
[39] HIRTH, Nachworte, 137—8.
[40] PULLEYBLANK: Uralaltaische Jahrbücher XXVIII (1956), p. 37.
[41] A *Sie* ~ **sir* és a feliratokban említett *sir* név azonosítása HIRTH érdeme (Nachworte, pp. 129—40). Elhibázott ezzel szemben HIRTH másik magyarázata, amely szerint a *Yen-t'o* név a türkök egyik törzscsoportját jelölő *Tarduš* névvel volna azonos cf. PULLEYBLANK: i. h. 34, 3. j. Ma már tudjuk, hogy a *Tarduš* név az uyguroknál is megvolt és ott is a törzsek egyik csoportját jelölte (CZEGLÉDY: MNy XLV, 295—6).

került Tu-lan (Yung-yü-lü) nagy kagánnal.[42] K'i-min-nek ezzel a lépésével kezdetét vette a türk történelemnek egy hosszú korszaka, amikor a türk történelem eseményeinek legnagyobb része a Yin-šan ~ Čoγay-quzï és Ordosz vidékén játszódott le.

K'i-min kagán egyik hálálkodó leveléből,[43] amelyet a császárnak küldött, világosan látható, hogy milyen módon telepedtek meg a nomádok Kínában és a kínai terület közelében. A nomádok egyik része a Nagy-falon átkelve Észak-Kínában telepedett meg. Így telepítették le a kínaiak először magát K'i-min kagánt is. Más nomád alakulatok a Folyó-kanyaron belül, de a Nagy-faltól északra az Ordosi steppén szálltak meg. Ide költözött később K'i-min kagán is. A nomádok harmadik csoportja az Ordoszi steppétől és a Huang-hotól északra, Po-tao vidékén települt meg. Ez a terület az Árnyék-hegység déli szomszédságában terült el, a Folyó-kanyartól északra. Adatunk van arra, hogy a nomádok, gazdasági okokból ezt a területet tekintették a legértékesebbnek a kínai limes közelében levő területek közül.[44] A Folyó-kanyartól északra levő hegyek, az Árnyék-hegység és a Lang-šan déli lejtői többnyire még kínai közigazgatás alá tartoztak. A hegyek északi lejtői azonban általában már a nomádok birtokában voltak.

A türk uralkodók központja, számos adatból ítélve, K'i-min kagán utódai alatt is, hosszú időszakokon át nem Ötükänben, hanem a Déli-udvarban, Čoγay-quzï és Qara-qum vidékén volt. A türk birodalom Šï-pi kagán (609—619) uralma alatt fénykorát élte. A türkök ekkor hatalmasabbak voltak, mint bármely más nomád nép a korábbi századok folyamán. „Büszkén tekintettek le a Yin-šan-ról és csak megvetéssel gondoltak a Kínai birodalomra", mondja egyik forrásunk.[45] Šï-pi serege 1 000 000 főnél is nagyobb volt. A kínaiak úgy igyekeztek meggyengíteni Šï-pi hatalmát, hogy — mint korábban K'i-min és Tu-lan esetében — megpróbáltak ellenségeskedést szítani Šï-pi és öccse, Č'ï-ki šad között. Ezért azt tervezték, hogy egy császárlányt adnak Č'ï-ki-nek feleségül és a „Dél-kagánja" címet adományozzák neki.[46] Ezek a manőverek azonban végül is csak azt eredményezték, hogy Šï-pi, aki tudomást szerzett a kínaiak mesterkedéseiről, nyílt ellenségévé vált Yang-ti császárnak, s a lázadóknak nyújtott segítségével döntő csapást mért az ingadozó Sui uralkodói házra. Arról, hogy Č'ï-ki átvehette volna az uralmat a türkök Déli-udvarában, szó sem lehetett. Ezzel szemben Šï-pi visszafordította a kínaiak fegyverét, s most már ő adományozott „kagáni" címet egyes lázadó kínai vezéreknek.[47]

[42] Liu Mau-tsai, op. cit. I, 59, 68; vö. 144—5, 147, 197.
[43] Ibid., 60.
[44] Hirth, Nachworte, 136; Liu Mau-tsai, op. cit. I, 206.
[45] Liu Mau-tsai, op. cit. I, 132.
[46] Ibid., 87; vö. 397; igen érdekes ennek a forrásnak az a megjegyzése, hogy a türkök között sok szogd *(hu)* él, akik tanítják és irányítják a türköket.
[47] Ibid., 80, 83, 85; 542, 374. j. Forrásaink részben a *t'ien-tsö* 'Ég fia, császár' címet használják, részben, mint annak protokolláris megfelelőjét a török *qaγan* szót, amely ugyanolyan megfelelője a *t'ien-tsö*-nek, mint a közép-iráni nyelvek **baγpuhr* etc. szava.

Ez az eljárás nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az észak-kínai területek pacifikálása még a Sui-dinasztia bukása után évekkel is csak nagy nehézségek árán sikerült.

Šï-pi kagán halálakor fia Šï-po-pi (T'u-li kagán) még túlságosan fiatal volt, úgyhogy a kagáni címet Šï-pi öccse, Č'u-lo kapta. Šï-po-pi csak šad-i kinevezést kapott. Rezidenciája keleten, Ho-pei tartomány északi határán, a mai Peking közelében volt. Ezt a rezidenciát forrásaink *Keleti-sátortábor (ordu)*-nak nevezik, szemben a Fekete-homok vidékén levő *Déli-* és az ötükäni hazában levő *Északi-ordu*-val.[48] Tíz év múlva azonban 629-ben a kínaiaknak sikerült ellenségeskedést támasztani a nagy kagán és T'u-li kagán között, s ez az ellenségeskedés nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a kínaiak meg tudták dönteni a Šï-pi alatt még olyan hatalmas türk birodalmat.[49]

Č'u-lo kagán szintén Čoγay-quzï közelében töltötte egy esztendős uralmát. Ez alatt a rövid idő alatt megkísérelte, hogy újra uralomra juttassa a Sui-dinasztiát. Yang-ti császár unokája, akit Č'u-lo kagán kínai császárrá kiáltott ki, az Árnyék-hegység déli lejtőjének szomszédságában, Ting-siang-ban állította fel rezidenciáját.[50]

Č'u-lo utóda, Hie-li kagán (620—630) uralmának első hat évét a kínai határvidék ellen folytatott nagyszabású betörések töltötték ki.[51] Hie-li orduja azonban nyugatabbra volt, mint elődeié: a Lang-šan vidékén, az Árnyék-hegységtől nyugatra.[52] A későbbiek során azonban a kínaiaknak egyre jobban sikerült visszaszorítaniok Hie-lit, úgyhogy visszafoglalták Ting-siangot is, az Árnyék-hegység déli szomszédságában.[53] Hie-li az Árnyék-hegység és a Fekete-homok vidékén folytatta — egyre kevesebb sikerrel — harcait a kínaiakkal szemben.[54] Végül is egyik veresége után Či-k'ou-ba[54] kényszerült menekülni a Lang-šantól északra, a Góbi-sivatag déli peremére, azonban ott is vereséget szenvedett a kínaiaktól.[55] A következő hónapban az Árnyék-hegyen[56] győzték le őt a kínaiak, majd a Vas-hegyen[57] elszenvedett újabb veresége után végül is a t'u-yü-hun-okhoz kényszerült menekülni. Így sem sikerült azonban megmenekülnie a kínaiak elől. Rövidesen kínai fogságba került és fogolyként vezették a kínai császár színe elé.[58] A kínaiak ekkor nemcsak az Árnyék-hegyet és a Lang-šant foglalták el, hanem a hegyektől északra levő területeket,

[48] Ibid., 145, 201.
[49] Ibid., 193.
[50] Ibid., 134, 182—3.
[51] Ibid., 184—91.
[52] Ibid., 134, 183.
[53] Ibid., 143 (195, 285).
[54] Ibid., 143, 145. *Či-k'ou* adataink szerint a Góbi-sivatag déli „bejáratát" alkotta délről, a Lang-šantól északra (vö. PULLEYBLANK: Uralalt. Jahrb. XXVIII, 39).
[55] LI MAU-TSAI, op. cit. I, 310.
[56] Ibid., 240.
[57] Ibid., 143, 195.
[58] Ibid., 144, 195, 240.

tehát Čoγay-quzï-t is. A kínai határ ekkor közvetlenül a Góbï-sïvatag déli peremén vonult.[59]

Hie-li kagán és a keleti türkök nagy többségének letelepítése nem csekély gondot okozott a kínaiaknak. Igen érdekes az a vita, amelyet a császár tanácsadói folytattak a letelepítés lehetséges módjairól, s amely jegyzőkönyvszerűen maradt reánk.[60] A kínai főtisztviselők egy része az akkori Šantung tartomány lakatlan részeire akarta letelepíteni a türköket, hogy ott földművelésből és szövés-fonásból tartsák fenn magukat. A másik nézet az volt, hogy az Ordoszi-steppére kell telepíteni őket, hogy ott határvédő szolgálatot teljesítsenek. A harmadik vélemény képviselői azt javasolták, hogy a türköket a Folyó-kanyartól északra kell letelepíteni, hogy hagyományos életmódjuknak megfelelőleg nomadizálhassanak tovább. A császár végül is a mellett döntött, hogy a Nagy-fal környékén kell letelepíteni őket, a Folyó-kanyarban és attól keletre.[61] A császár kétségtelenül azért döntött így, mert nagyerejű segédhadsereget akart nyerni a török lovasokban védelmi és támadó hadjáratai számára. A letelepített türk törzsek területeit azután kormányzóságokra és prefektúrákra osztották fel a kínaiak és hozzájuk csatolták Ting-siang és Yünčung központokkal Hie-li régi területeit is, a Góbi-sivatag és a Nagy-fal között.[62] Az utóbbiak közé tartozott Čoγay-quzï és Qara-qum vidéke is. Ezt a közigazgatási felosztást a kínaiak később, 650-ben módosították,[63] amikor az ötükäni hazában élő maradék türk törzsek is megadták magukat. További módosítások következtek be 664-ben, valamint 670 és 673 között, végül 679-ben.[64] A Folyó-kanyar vidékén a kínaiak a szogdok számára is létesítettek hat közigazgatási kerületet, amelyeknek megléte és története E. G. PULLEYBLANK révén vált ismertté.[65] PULLEYBLANK eredményeit S. G.

[59] Ibid., 286.
[60] Ibid., 148—51; 198—201.
[61] Ibid., 151, 201.
[62] PULLEYBLANK: T'oung Pao XLI, 317—31.
[63] LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 156, 209.
[64] Ibid., 209.
[65] „A Sogdian Colony in Inner Mongolia": T'oung Pao XLI (1952), 317—56.

Az imént tárgyalt adatok világosan mutatják, hogy Čoγay-quzï és Qara-qum vidéke nemcsak 682 után, a második türk birodalom korában, hanem már K'i-min kagán (599—608) idejében is többnyire a kagán székhelye és ezzel együtt a birodalom központja volt. A helyzet azonban, amint egész sor más adatunk mutatja, már sokkal 599 előtt is ugyanez volt.

Arra, hogy a hiung-nu időkben a Čoγay-hegység volt a nomád központ, már történt utalás (vö. fent 286). A hiung-nuk után itt volt a korai t'o-pa központ is a IV. század elején (FRANKE, op. cit. II, 45). Később, 340 után, a Čoγay-hegység déli szomszédságában, Šeng-lo-ban (Yün-čung vidékén) volt a t'o-pa főváros. Ugyanakkor itt telepedtek meg a Sir törzs hódolt alakulatai is (HIRTH, Nachworte, 134). A t'o-pa császárnak a 429-ben aratott nagy győzelme után a žuan-žuanok letelepítésére került a sor Jehol tartomány és a Lang-šan között (LIU MAU-TSAI, op. cit. II, 492, 29. j.). Ettől kezdve Kína északi határvidéke a Čoγay-hegységgel együtt žuan-žuan terület lett. 542 után (LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 28—9) a türkök megkezdik támadásaikat a Folyó-kanyar vidéke ellen. 552 és 555 között sikerül teljesen megsemmisíteniök a žuan-žuan hatalmat. A harcok számunkra ismert mozzanatai a Folyó-kanyar vidékén játszódtak le. Ekkor került a Čoγay-hegység környéke a türk kagánok hatalmába. Mu-han irkin kagán (553—572) alatt a

KLAŠTORNÏY (Uralalt. Jahrb. XXXIII [1961], 95—97) egészítette ki, aki ezzel a hat szogd közigazgatási kerülettel azonosította a feliratokból jól ismert *Altï čub Soγdaq*-ot. A későbbi adminisztratív változások, legalábbis részben, ezeket a szogd közigazgatási egységeket érintették.

Az imént tárgyalt adatok új megvilágításba helyezik a türk feliratok egyes részeit is. A türk feliratok a 630. évi vereséget megelőző időkről mint a széthúzás éveiről emlékeznek meg, amikor a kínaiak ravaszkodásának sikerült szembeállítani a kagán-testvéreket és a kagán-fiakat, valamint a bägeket és a köznépet (I E 4—6). Bilgä kagán trónbeszéde (I S 5—7) szemléletesen jellemzi a kínai politikát, amely a „távol" lakó nomádoknak a kínai határra való csalogatására irányult. A távol lakó normádokat a kínaiak ezüstje, aranya és selyme vonzotta a kínai határvidékre, ahol azután áldozatul estek a kínaiak ravaszságának. Mégis mindig voltak a türkök közül olyanok, akik nem tudtak ellenállni a kínaiak hízelgésének: „*Türk budun ülesikiη «biriyä Čoγay yïš tügültin yazï qonayïn», tisär türk budun ülesikiη anta añïγ kiši inčä bošywrur ärmiš. «Ïraq ärsär, yablaq ayï birür. Yaγuq ärsär, ädgü ayï birür» tip, inčä bošyurur ärmiš. Bilig bilmäz kiši ol sabïγ alïp, yayuru barïp, öküš kiši öltüg :* Ha embereid egy része, ó türk nép azt mondta: «Telepedjünk délre, de ne a Čoγay erdős hegység vidékére, hanem a steppére», akkor a gonosz emberek így buzdították őket: «Aki távol lakik hozzájuk, annak rossz ajándékot adnak (a kínaiak), akik közel lakik annak jót». Az oktalan emberek elfogadták ezeket a szavakat és közelükbe telepedtek, ott azután nagy számban elpusztultak". A „délre menni" kifejezés tehát kettős értelmű volt a feliratok korában: jelenthette a Góbi-sivatagon át Čoγay-quzï-ba és Qara-qumba való menést, de jelenthette a Kína határára való vonulást is. A kagánnak semmi kifogása sem volt a Čoγay-quzï-ba és Qara-qumba, tehát a Déli-udvarba való vonulás ellen, hiszen ez a terület volt a türkök főtámaszpontja a Kína elleni hadjáratokban sok évtizeden keresztül. A kagán beszéde azoknak

türkök egész Belső-Ázsiára kiterjesztették hatalmukat. Bár keveset hallunk arról, hogy miként folyt le Belső-Ázsia északi és nyugati vidékeinek meghódítása, annál több adat beszél arról, hogy hogyan avatkoztak bele a türkök az észak-kínai dinasztiák viszályaiba a Čoγay-hegység vidékéről. A türkök ekkor szilárdan a kezükben tartották a Čoγay-hegység, a Folyó-kanyar, Kanszu és Jehol északi határait. Időnként, forma szerint, békében éltek ugyan a Birodalommal, betöréseik azonban ezekben az évtizedekben is állandóan veszélyeztették Kína északi határvidékeit. Ezekhez a betörésekhez (vö. LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 433) a Čoγay-hegység vidéke szolgált számukra a legfőbb támaszpontul.

Mu-han irkin kagán utódai alatt három rezidenciája volt a türköknek: az egyik az *Északi-udvar*, Ötükän vidékén (LIU MAU-TSAI, op.cit. I, 101, 104), a másik a *Déli-udvar* (uo. 104, 118), a Čoγay-hegység vidékén, a harmadik pedig a *Keleti-udvar*, a mai Pekingtől északnyugatra, amelyről kevéssel később hallunk részletesen (uo. I, 145—7).

T'a-po (572—581), Šö-t'u (581—587), Č'u-lo-hou (588) és Yung-yü-lü (588—599) kagánok alatt állandóan folyt a harc az észak-kínai dinasztiákkal és, belső széthúzás miatt, megkezdődött a türk birodalom felbomlása is. Ezekben az időkben Tardu nyugati türk kagánnak (575/6—603) is sikerült hatalmát kiterjeszteni kelet felé és egy időre birtokba vennie a Folyó-kanyar vidékét (uo. I, 59—60). Ezzel elérkeztünk K'i-min kagán idejéhez (vö. fenn 287-8).

az oktalanságát ostorozza, akik engedve a kínaiak rábeszélésének, átkeltek a Čoγay-hegységen és a steppén telepedtek meg. Az elmondottakból tökéletesen világos, hogy a *yazï* : steppe szó itt az Ordoszi steppére vonatkozik,[66] s ahhoz sem férhet kétség, hogy itt K'i-min kagánról és a hozzá hasonló türk vezérekről van szó, akik engedve a kínaiak rábeszélésének, az Ordoszi steppére települtek és kínai fennhatóság alá helyezkedtek. A „pusztulás" türk szempontból a törzsi alakulatok felbomlását és végső fokon az asszimilációt jelentette, amely a legtöbb nomád népnek osztályrészül jutott, amely Ordoszban megtelepült. Itt asszimilálódtak a korábbi évszázadok során a hiung-nuk, t'o-pák és a žuan-žuanok tömegei, s itt tűntek el nyomtalanul az észak-kínai lakosság soraiban.

Az Ordoszi-steppére telepített türkök között, a Li Sï-mo rövid ideig tartó kagánsága alatt kitört zavarokat nem számítva, pontosan ötven éven át nyugalom uralkodott. Erről az ötven (I E 8) évről a türk feliratok mint a szolgaság ötven évéről emlékeznek meg,[67] amikor a türkök a kínaiak szolgálatában harcoltak Koreától (*Bükli čöl* : I E 4, 8)[68] egészen a Gyöngy folyón (Szir-darya) túl Sogdiana déli határáig. Csak 679-ben lázadtak fel újra a türkök és állítottak maguknak ismét kagánt az A-šï-na családból, a régi török uralkodó nemzetségből, A-šï-na Ni-šu személyében. A türkök a Folyó-kanyartól északra, tehát Čoγay-quzï és Qara-qum vidékére vonultak és megkísérelték újjászervezni törzseiket. A szervezkedés azonban nem sikerült. A kínaiak sikeres ellentámadása zavart okozott a türkök soraiban. Belső ellenségeskedések törtek ki, s végül is a türkök egyik csoportja megölte Ni-šut és fejét a császári udvarba vitte.[69] A lázadók ugyan még egy évig folytatták a harcot, sőt újabb kagánt is állítottak A-šï-na Fu-nien személyében. A kínaiak azonban folytatták erőteljes katonai akciójukat, s ismét sikerült belső zavarokat előidézniök a lázadók soraiban, úgyhogy a lázadók vereséget szenvedtek, vezéreik pedig kínai kézre kerültek.[70]

Mikor kevéssel ezután, 682-ben Qutluγ Elteriš és Ton Yuquq lázadása kitört, a türkök, amint a türk feliratokból és a párhuzamos kínai forrásokból láttuk, ismét Čoγay-quzï és Qara-qum vidékére vonultak. Ez alkalommal

[66] Az ellentét tehát nem a *yiš* és a *yazï* szavak között, hanem a délen levő Čoγay ~ Árnyék-hegység és a még délebben fekvő Ordoszi-steppe között van. A *yïš* szó jelentése, amely a modern adatokból következik, nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a türkök nem az erdőkben telepedtek meg, hanem az erdős hegyhátak közötti fennsíkokon, tisztásokon és mezőkön (vö. fenn 280).

[67] Vö. S. V. Kiselev, Древняя история Южной Сибиры (Moskva, Leningrad 1949), 281.

[68] A *Bükli* ~ Skt. *Mukuri* ~ görög *Μουκρί* ~ tib. *Mug-li* azonosságra W. B. Henning mutatott rá: BSOAS XIV (1952), 501, 5. j.

[69] Liu Mau-tsai, op. cit. I, 157, 210—1, 247—8, 298.

[70] Ibid., 157, 211, 248—9, 298, 301, 398. Hirth (Nachworte, 30) Ni-šu és Fu-nien lázadására vonatkoztatja Ton Yuquq feliratának bevezető sorait. Ott azonban arról van szó, hogy a türkök elhagyták kagánjukat és önként visszatértek a kínai hódoltságba (vö. fenn, 286-7).

azonban a kínaiaknak nem sikerült leverni a lázadást, amely az összes hódoltsági prefektúrára kiterjedt, s amely most rátermett vezetőket talált Qutluγ Elteriš és Ton Yuquq személyében. Pedig Kína nem állt egyedül a türkök elleni harcban. A Góbi-sivatagtól északra, mint ötven évvel azelőtt, a sie yen-t'o-k, most a toquz-oγuzok szemlélték ellenségesen a türk törzsszövetség újjászervezését. A toquz-oγuzok délen Kínával, keleten pedig a qïtayokkal akartak szövetkezni a türkök ellen. A türkök helyzete ekkor, amint Ton Yuquq feliratából tudjuk (T 15) kritikussá vált. Ton Yuquq tanácsára a türkök úgy határoztak, hogy egyenként számolnak le ellenségeikkel. Döntőnek első győzelmük bizonyult, amelyet a toquz-oγuzok felett arattak.[71] A toquz-oγuzokkal való összecsapás előtt azonban a türköknek Čoγay-quzïból és Qara-qumból a Góbi-sivatagon át északra kellett vonulniok.

A vonulás, amint láttuk (vö. fent 279) a Kök Öng folyó vidékén át vezetett az ötükäni hazába. Ennek az útvonalnak a meghatározása azonban, tekintettel arra, hogy a kiinduló pontot (az Árnyék- ~ Čoγay-hegység vidéke) és a végső célt (az Ötükän- ~ Khangay-hegység keleti nyúlványai) most már tudjuk, lényegesen egyszerűbb. Ezenkívül a kérdéses helyek közötti sivatagi útvonalról egykorú földrajzi leírásokkal is rendelkezünk.[72] Az útvonal Tendük-ből, az Árnyék-hegység végétől először nyugati irányba, a Folyókanyar északnyugati szögletétől északra, a Lang-šan vidékén levő Si-šou-hiang-č'eng-be ('A meghódoltak nyugati városa') vezetett.[73] Onnét északnyugati irányba, a Góbi-sivatagon át a Saykhan-hegység keleti nyúlványaihoz, majd a Hun-yi folyóhoz, onnét pedig az Orkhon folyóhoz *(Wu-k'un*, ókínai **·uət-kuən)* és az attól keletre levő Ötükän-hegységhez.

A sivatagi szakasz utolsó részén említett *Hun-yi* folyó a földrajzi körülményekből ítélve nem lehet más, mint a mai Ongin-gol (mong. *Onggi-yin γoul, Ongïn-gol)*, s az sem lehet kétséges, hogy a Hun-yi (ókínai *γuən-ngjię)*[74] név egy eredeti **Ongi* átírása. Az Ongin-gol mélyen benyúlik a sivatagba, mielőtt vize a sivatag homokjában, vagy nagyobb vízbőség idején az Ulān-nūr nevű sivatagi tóban[75] elveszne. A türkök tehát, egy félig-meddig kiszáradt, agyagos folyómedret[76] követtek napokon át a sivatagban, amíg el nem érték

[71] Az oguzok leigázásának dátuma PULLEYBLANK (Uralalt. Jahrb. XXVIII, 37) szerint nem ismert. Tekintettel azonban arra, hogy a kínai források szerint is Qutluγ Elteriš pályája elején, tehát 682-ben „rabolta el" az oγuzok lovait és juhait (ez nomád szempontból az önálló életre való alkalmatlanná tételt jelenti), nem lehet kétséges, hogy az oγuzok leigázása 682-ben történt.

[72] HIRTH, Nachworte, 32; G. SCHLEGEL, Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun (MSFOu IX, Helsingfors, 1896), 21, 1. j.; CHAVANNES, Documents, 98, 2. j.

[73] Tendük földrajzi helyzetét illetőleg vö. CHAVANNES: BEFEO III, 223, 3. j. FRANKE, Gesch. des Chinesischen Reiches III, 414; J. R. HAMILTON, Les ouighours à l'époque des cinq dynasties (Paris, 1955), 61, 4. j.

[74] A kínai forma γ-jét illetőleg vö. LIGETI: Acta Orient. Hung. I (1950), 172.

[75] E. M. MURZAEV, Монгольская Народная Республика (Moskva, 1952), 427.

[76] MURZAEV, op. cit., 374—5 (E. THIEL, Die Mongolei. München, 1958, 407—9)

az Ongin-gol felső folyását, majd azt követve északi irányban a folyó forrásvidékét, s onnét pedig az Ötükän-hegységet.[77]

Amint ez a leírás mutatja, a türkök a legrövidebb, a légvonaltól alig eltérő útvonalat választották a Góbi-sivatagon való átkelésre. Ez az út azonban így is, amint a feliratokból (II SE) tudjuk, hét napi víz nélküli sivatagon vezetett át. A sivatagon való átkelés szempontjából tehát alapvető fontossága volt az Ongin-gol agyagos medrének, amely napokon át mutatta a legrövidebb utat északnyugati irányba.

A sivatagon való átkelésnek ez a módja magyarázza meg a türk feliratok idézett helyein (T 15, II SE) a *yoγur-* 'gyúrni' ige használatát is. Az utóbbinak ugyanis jól ismerjük a türk feliratokból, az uygurból és más török nyelvekből '(havat) tiporni, agyagot gyúrni' jelentését is[78].

[77] W. Bang szerint (Mitteil. der. Vorderas. Ges. XXII, 285—6, Türkische Turfantexte VI, 62) az *öng* szónak a feliratokból és bizonyos uygur szövegekből ítélve 'wüstes, steppenartiges Hochplateau' jelentése is volt. Az idézett mondatokból azonban ez nem szükségszerűen következik és az *öng* szónak ilyen jelentésére Bang nem is idéz példákat más török nyelvekből. Malov (op. cit., 407) az *öng* szó köznévi jelentése alapján „Зеленый Восток (?)"-al fordítja a *Kök Öng* nevet, ami meglehetősen szokatlan folyónév volna. Kérdés, hogy az *Öng* ~ **Ongi* név egyáltalán török eredetű-e.

[78] W. Bang szerint (loc. cit.) a *yoγur*-ige jelentése az *öng* szóval kapcsolatban 'übersteigen' (A. v. Gabain, Alttürk. Gramm., 356: 'durchqueren'; Giraud, L'inscription de Bain Tsokto, 84: 'dépasser'). A kérdéses mondatokban azonban a *yoγur-* ige jelentése mindenütt '(havat, kígyót) tiporni', ami elválaszthatatlanul összefügg a *yoγur-* szó eredeti 'gyúr' jelentésével (uyg., čag., osm. *yoγur-* 'gyúr', tar. leb. *yuγur-* 'ua.', alt. (Verb.) *jura-*, tel. *d'ura-*, šor (Radl.) *čur*, 'ua.' (id. Gombocz, BTLw.), ócsuv. **ǯoγur* > magy. gyúr-. Egyes török nyelvekből ismerjük a *yoγur-* szó 'agyagot gyúrni' jelentését is (uyg. [TT. VI, 22] *titig yoγur-* 'den Lehm kneten'; čuv. [An. Paas., Gombocz] *śər*, *śor* 'kneten [teig, ton]').